

Centre d'études sociologiques (FUSL)
Séminaire interdisciplinaire d'études juridiques (FUSL)
Groupe d'étude sur l'ethnicité, le racisme, les migrations et l'exclusion (ULB)
Centre de recherches criminologiques (ULB)
Unité de recherche en criminologie (UCL)

**NAAR DE GRENZEN VAN JUSTITIE,
IN DE MARGES VAN DE MAATSCHAPPIJ**
Een groepsanalyse van actoren en onderzoekers

Federaal Wetenschapsbeleid

SYNTHESE VAN HET EINDRAPPORT – Februari 2005

De voorliggende synthese bevat het verloop van het onderzoek en de belangrijkste lessen en conclusies van het interuniversitaire onderzoeksproject «Verschuiving van de grenzen van justitie». Dit onderzoek werd gevoerd in het kader van het Federaal Wetenschapsbeleid, tussen 2000 en 2004. Het project werd gebaseerd op een originele methodiek: groepsanalyses die uitgevoerd werden met intervenanten, waaronder gerechtelijke en buitengerechtelijke actoren, in 8 «scènes» handelend over sociale en strafrechtelijke problemen. Het project resulteerde in acht specifieke rapportages en een transversaal eindrapport. Deze synthese werd sterk beperkt tot de belangrijkste transversale lessen, en houdt enkel op perfecte wijze rekening met datgene dat één van de specificiteiten van het empirisch onderzoek vormt: het rekening houden met en analyseren van concrete situaties en de praktijken van de betrokkenen, evenals de diversiteit en de georganiseerde confrontatie van hun meningen. Bovendien wordt de belangrijke en uitvoerige bibliografie die werd samengesteld, hier slechts deels weergegeven. De geïnteresseerde lezer die meer wil weten, kan gebruik maken van de uiteindelijke publicaties.

Promotoren :

Yves CARTUYVELS (SIEJ-FUSL)
Abraham FRANSSEN (CES-FUSL)
Dan KAMINSKI (Crimino-UCL)
Philippe MARY (CRC-ULB)
Andréa RÉA (GERME-ULB)
Luc VAN CAMPENHOUDT (CES-FUSL)

Onderzoeker :

François DE CONINCK (SIEJ-FUSL)

Met medewerking van:

Fiorella TORO (UCL-ULB)
Gaëlle HUBERT (CES)
Hugues-Olivier HUBERT (GERME)
Christine SCHAUT (GERME-CES)

I. Doel van het onderzoek en de uitwerking: een inductieve studie van de zaken die een rol spelen bij de verschuivingen van de bevoegdheden en de grenzen van justitie

1. De oorspronkelijke vraag: het verschuiven van de grenzen en bevoegdheden van justitie, geconfronteerd met ‘deviante’ en ‘gemarginaliseerde’ groepen

Op de grenzen van de gerechtelijke instantie en op de kruispunten van de verschillende velden – justitie, onderwijs, jeugdhulpverlening, therapie, sociaal werk... – constateert men sinds een vijftiental jaren een vermenigvuldiging van ‘sociaal-juridische dispositieven’, gericht op een doelgroep die aangewezen of gekend is als ‘onvolwaardig of deviant’, met als doel om hun ‘herintreding’ en ‘autonomie’ te stimuleren.

Het kan dan gaan om de behandeling van ‘moeilijke leerlingen’ (die in conflict zijn met, gebroken hebben met of afgehaakt zijn van het onderwijs), het zorgen voor ‘minderjarigen in gevaar’, vormen van begeleiding van ‘mensen met veel schulden’, het vaststellen van de rechten, plichten en straffen van ‘langdurig werklozen’ of ‘sociale hulpvragers’, of nog het begeleiden van ‘plegers van seksueel misbruik’ of het beheren van maatregelen opgelegd aan ‘problematische druggebruikers’...

Welk soort maatregelen er ook genomen worden in het kader van de bejegening van personen die als ‘deviant’ bestempeld worden, er is wel degelijk een grondige evolutie waar te nemen. Sinds meerdere jaren is men getuige van een grote productie van wetgevende, regulerende en institutionele maatregelen, wat geresulteerd heeft in een reconfiguratie van de normativiteit en van de vormen van bejegening en behandeling van de verschillende categorieën justitiabelen die zich in een kwetsbare sociale positie bevinden.

Deze maatregelen sluiten aan op een ruimere context, nl. de transformaties van de plaats die de gerechtelijke instelling inneemt binnen het sociale veld. Deze maatregelen vertegenwoordigen een diversiteit aan gerechtelijke en buitengerechtelijke tussenpersonen, maar onderstrepen nu eens een groeiende *juridisering* (uitbreiding van de verwijzingen naar het recht in het beheren van sociale relaties), *juridificering* (het regelen van sociale conflicten door de justitiële instelling) en *penalisering* van specifiek sociaal gedrag of specifieke sociale groepen, dan weer, daarentegen, neigingen naar *dejuridificering* (zoals in het veld van de jeugdhulpverlening) of *depenalisering* van bepaalde zaken; in ieder geval doen deze sociaaljustitiële maatregelen de vraag rijzen naar het verplaatsen van grenzen en bevoegdheden van justitie. Wat zijn de *verschuivingen* van de grenzen en de handelingswijzen van justitie in de behandeling van een bepaald aantal sociale problemen? Wat zijn, enerzijds, de *dominante tendensen* maar ook de *reactieve tendensen* die deze evoluties onderstrepen, en anderzijds, wat zijn de *spanningen* die tussen deze tendensen aanwezig zijn? Op welke wijze *wijzigen deze verschuivingen het evenwicht tussen de verschillende velden van sociale en justitiële interventie*? Tot slot en meer algemeen, in welke mate maken deze verschuivingen deel uit van een *transformatie van de hedendaagse definitie van normativiteit*, in een wereld die gekenmerkt wordt door een idealisering van het verminderen van risico’s en verantwoordelijkheid en door een toename van de toevlucht tot het (straf) recht en justitie als sociale regelaar?

Dit zijn de vragen die aan de basis liggen van het interuniversitaire onderzoek dat gevoerd werd in het kader van het Federaal Wetenschapsbeleid, naar “de grenzen van justitie”.

2. De acht onderzochte scènes

Meer specifiek maakten acht verschillende ‘scènes’ die bepalend zijn voor de verschuiving van bevoegdheden en grenzen in het kader van justitie, deel uit van dit onderzoek:

- de eerste twee scènes betreffen enerzijds *de gerechtelijke interventie binnen en rond scholen*, anderzijds *de gerechtelijke interventie aangaande minderjarigen in gevaar*. Het belang van deze twee scènes komt voort uit het feit dat zij op hypothetische wijze blijk geven van de tegengestelde bewegingen van “dejuridificering” en “juridificering” van de jeugdproblematieken.
- De derde en vierde scène behandelen *het sociaal werk binnen justitie*, in de twee luiken van *jeugdhulpverlening* en *opvolging van gerechtelijke beslissingen*. Het sociaal werk binnen justitie kreeg recentelijk opnieuw vorm binnen de nieuwe concepten van de “Justitiehuisen” en de psychosociale diensten van de gevangenen. Momenteel wordt een beroep gedaan op het sociaal werk binnen justitie om enerzijds, voorafgaand aan de strafoplegging, taken van adviesverlening uit te voeren, en anderzijds, volgend op de strafoplegging, taken van uitvoering en controle op de verschillende gerechtelijke maatregelen te verrichten.
- De gedaanteverandering van het *opsporingsbeleid in het kader van verdovende middelen*, met name wat betreft de definitie van de ‘problematische gebruiker’ en de *transformaties van de aanpak van seksuele delinquentie* vormen de twee volgende scènes. Deze twee scènes vertolken een proces van auxiliarisatie van de sector van gezondheidszorg door die van justitie en getuigen hypothetisch van tegenstrijdige tendensen: relatieve depenalisering en penalisering.
- Tot slot werden de twee laatste scènes gewijd aan *justitie ten aanzien van het hebben van schulden* en aan *het optreden van de arbeidsrechtbank in de aanpak van de geschillen inzake werkloosheid en sociale hulpverlening*. Het gaat hier om twee ‘non-penale’ scènes, die eveneens betrekking hebben op sociaal kwetsbare bevolkingsgroepen.

3. Een specifieke methodologie: een instrument van analyse van groepen actoren en onderzoekers, uitkomst van een transversale theoretische integratie

3.1. De groepsanalyse: een experimentele aanpak, nadrukkelijk inductief en participatief (1^e fase van het onderzoek)

Om de verschuivingen van de bevoegdheidsgrenzen van justitie te kunnen vatten, dient allereerst, naast het bestuderen van de formele veranderingen (wetswijzigingen, institutionele reorganisaties en organisatorische veranderingen), de concrete ervaring van de professionals op het gerechtelijk werkveld bekeken te worden. Naast het gerechtelijk veld moeten echter ook de buurterreinen die in directe relatie met justitie staan, bestudeerd worden. We hebben centraal gekozen voor een originele methodologie: een sociologische interventie door actoren en onderzoekers, gevoerd op elk van de gekozen scènes met professionele actoren, gebruikmakend van een methode van groepsanalyse. Door professionele actoren samen te brengen, zowel justitiële als niet-justitiële actoren die op directe wijze betrokken zijn bij de behandeling van de scène, trachtten we de relaties tussen de verschillende velden en professionele culturen in interactie (evoluties, spanningen, overeenkomsten en verschillen) aan de oppervlakte te krijgen en te problematiseren.

Voorliggend onderzoek naar de verschuivingen van de grenzen en bevoegdheden van justitie werd gevoerd binnen deze nadrukkelijk inductieve en interactieve methode, zo nauw mogelijk aansluitend bij de ervaring van de betrokkenen.

Bij aanvang van de groepsanalyse die op elk van de weerhouden scènes werd toegepast, geeft elke deelnemer een weergave van een *gedetailleerd verhaal van een professionele ervaring die men meemaakte*, welke hem of haar tekenend lijkt voor wat er beweegt en welke transformaties er zijn, in zijn of haar werkveld. Het kan bijvoorbeeld gaan over een relaas van een institutionele omzwerving van een adolescent, waar de behandeling een veelheid aan gerechtelijke en buitengerechtelijke tussenpersonen mobiliseert (scène uit de jeugdhulpverlening). Een ander voorbeeld is een verhaal van een therapeutisch dilemma, de tweestrijd tussen het behouden van het professionele beroepsgeheim en het signaleren van een potentieel risico t.a.v. een derde (scène uit de behandeling van daders van inbreuken van seksuele aard). In totaal werden een honderdtal ervaringen verteld tijdens de collectieve analyse zodat de woorden van de deelnemers verankerd werden in de praktijken die men op het terrein meemaakt. Vertrekkend vanuit *enkele door de groep geselecteerde verhalen*, bestond het analyserende werk, dat samen met de deelnemers gedaan werd, uit het bestuderen van de wisselwerking tussen de betrokken actoren en uit het nagaan of zij wijzigingen vaststelden in hun manier van werken. De collectieve constructie van het verzamelde analysemateriaal (in de vorm van *convergerende en divergerende interpretaties*), leidde tot het loslaten van de *problematieken* die uitgewerkt en beargumenteerd werden vanaf het begin van het eerdere werk. De analyse komt aldus binnen een inductieve methode progressief tot stand ten aanzien van elke concrete situatie, temidden van elke vervolgens onderzochte scène.

3.2. Vergelijking tussen de scènes, kritische confrontaties en theoretische integratie (2e fase van het onderzoek)

De informatie uit de acht rapporten die specifiek waren voor elke scène werden eerst vergeleken en geïntegreerd in één algemene synthese. Deze synthese vormde het *eerste tussentijdse transversale rapport van het onderzoek*. Om de strekking van de eerste informatie die op basis van de groepsanalyses in de acht scènes werd verzameld, te kunnen valideren of ontkrachten (maar in ieder geval om deze te kunnen verfijnen), werd een driedelige kritische lectuur gedaan van het verzamelde materiaal. Deze lezing werd uitgewerkt in de volgende stappen:

a) *Een kritische lectuur van de acht scènerapporten werd uitgevoerd door acht Nederlandstalige experts (één per scène)*, gekozen in functie van hun kennis van het domein. Aangezien de scènes verzameld werden voor de belangrijkste actoren van het Franstalige landsgedeelte, was het interessant om de inhoud van de rapporten te onderwerpen aan experts uit het Nederlandstalige landsgedeelte. Justitie blijft in België immers een federale bevoegdheid.

b) Een synthesesedocument van het tussentijds rapport werd onderworpen aan een *paneldiscussie van Nederlandstalige en Franstalige magistraten*. Gedurende één volledige dag kwamen een tiental magistraten (substituten, procureurs des Konings en rechters te gronde), uit de verschillende betrokken rechtsgebieden (arbeidsrechtbank, beslagrechter, rechtbank van eerste aanleg, lid van het parket...) bijeen. Deze ronde tafel liet ons toe om de meningen van de centrale actoren van de gerechtelijke wereld te integreren in het eindrapport. Het ging dan zowel om de meningen ten aanzien van de transformaties en evoluties waarvan

zij getuigen en bevoorrechte actoren zijn, als om daaruit de implicaties af te leiden die deze veranderingen hebben op de uitoefening van hun functie.

c) Complementair aan het inductieve werk werd een belangrijke fase uitgevoerd van recensie, discussie en integratie van de theoretische verwijzingen die verbonden waren met de belangrijkste thema's die het empirisch werk naar voren had gebracht. Al naar gelang de integratie van de transversale analyses met de verschillende scènes, konden algemene hypothesen opgesteld worden, die hulp boden bij het structureren en interpreteren van de meer belangrijke informatie die geleidelijk aan werd verzameld. Deze hypothesen vormden de spullen en krachtlijnen van de analyses.

De *structuur van het eindrapport* is een getrouwe weergave van de effectieve voortgang van het onderzoek. Volgend op de presentatie van de synthese van de acht onderzochte scènes, waarmee de inleiding afgesloten wordt, vindt men drie grote delen rond de belangrijkste spullen die uit het werk voortkwamen: de tussenkomst binnen een netwerk (I), risicomanagement en het afnemen van verantwoordelijkheid (II), de juridisering en de juridificering van de sociale samenhang (III).

II. De lessen uit het onderzoek: werken in een netwerk, risicomanagement, juridisering van de sociale banden en juridificering van conflicten.

Het onderzoek richt zich op het dagelijkse werk van de actoren binnen verschillende interacties, zowel onderling als met de justitiabelen. Het onderzoek toont aan, aangezien geconcentreerd werd op de *effectieve* werkelijkheid van de formele dispositieven, dat er niet noodzakelijkerwijs een duidelijke samenhang is – er is integendeel nogal veel verschil – tussen de verschuivingen van de ‘bevoegdheden’ van justitie in “de hoge regionen” (wettelijke kaders, institutionele systemen, formele dispositieven...) en de bewegingen van de ‘grenzen’ van justitie in “de lagere regionen”, op het niveau van de actoren op het terrein. Voor wat het in kaart brengen van de dispositieven betreft, moeten we ons dus in de praktijk begeven.

Drie belangrijke tendensen zijn uit de groepsanalyses duidelijk geworden: de interventie door een netwerk, risicobeheersing en responsabilisatie, juridisering en juridificering. Geconfronteerd met theorieën die steunen op de hedendaagse transformaties binnen justitie, het recht en de strafvordering, lieten drie sterke tendensen ons toe om de volgende lessen te trekken.

1. De interventie door een netwerk

1.1. Het netwerk: “verzameling van metaforen”

Het concept ‘netwerk’ vormt één van de eerste manieren van interpretatie waardoor de actuele interventiemodaliteiten binnen justitie werden geproblematiseerd door de verschillende bestudeerde scènes. Eén van de kernpunten die het onderzoek blootlegde was de ineenstrengeling van intervenanten uit verschillende werelden in het hart van een interventiewijze die zich eerder circulair en recursief voordoet dan verticaal en lineair, eerder versnipperd en verward dan sectoraal en duidelijk van elkaar gescheiden. Of het nu gaat om het verzekeren van de juridische of psychosociale omkadering van schoolverlaters, minderjarigen in gevaar, mensen die veel schulden hebben, sociale uitkeringstrekkers, etc., of om het opzetten van gerechtelijke en medisch-psychologische opvolging van druggebruikers of daders van seksueel misbruik, de huidige vermenigvuldiging van het institutionele aanbod

van diensten die gewijd zijn aan de behandeling en begeleiding van verschillende kwetsbare groepen is op dit vlak bijzonder opmerkelijk. De groeiende complexiteit van interacties die zich, rond de justitiabelen heen, bezighouden met actoren uit verschillende professionele en disciplinaire velden, is een vaststelling die uit elke bestudeerde scène naar boven komt: het is een transversaal fenomeen dat getuigt van de inkrimping van het justitiële en parajustitiële vangnet rond deze bevolkingsgroepen die als fragiel, bedreigd, deviant of in gevaar bestempeld worden.

Binnen de context van het einde van de centraliteit van de Staat en de strafvordering, beantwoordt het netwerk aan het ideaal van een nieuwe rationaliteit van strafvordering. Deze nieuwe rationaliteit bestaat uit een non-piramidale en mechanische visie op die strafvordering. Het laat toe om uit te gaan van een zekere wanorde en maakt plaats voor het geloof in een zekere mogelijkheid tot het voorkomen en managen van risico's. Het is het middel bij uitstek voor de verdeelde verantwoordelijkheid in het kader van preventie. De kernachtigheid van de retoriek van het netwerk, lijkt op het eerste zicht de theoretische benaderingen die ertoe neigen om van het netwerk het nieuwe paradigma te maken dat de strafvordering zal domineren, te bevestigen. Desalniettemin – zo onderstrepen de juristen nog steeds – moet men niet te snel concluderen dat het traditionele model van de 'piramide' met al haar nadelen, op idyllische wijze vervangen is door het netwerk: men zou zich vandaag de dag vooral tussen de twee uitersten bevinden: tussen piramide en netwerk, tussen verticaliteit en horizontaliteit¹.

1.2. De strubbelingen van het werken binnen een netwerk

In tegenstelling tot het vergemakkelijken van het overleg tussen de actoren en het coördineren van de verschillende interventies, lijkt de 'keten' van sociale regulering welke het netwerk als ideaal stelt, eerder onzekerheden, mislukkingen en impasses met zich mee te brengen. Alhoewel het netwerkmodel meestal geacht wordt om coherentie en efficiëntie te bewerkstelligen binnen de gedeelde uitoefening van de toegenomen verantwoordelijkheid, zorgt het model juist voor een toegenomen onduidelijkheid binnen het proces van responsabilisatie. De deelnemers aan de groepsanalyses hebben rijkelijk hun verwarring en onzekerheid geuit over het proces van trapsgewijze afname van verantwoordelijkheid en besluitvaardigheid. De tussenkomst van een veelheid aan professionals van verschillende disciplines die 'met mensen' werken (psychologen, artsen, sociaal werkers...) betekent dat het klassieke conflict tussen de 'waarheid van het recht' en de 'waarheid van de zaak', waarmee de magistraten geconfronteerd worden, niet eenvoudiger wordt. Zij geven uiting aan de complexiteit van het uitoefenen van hun eigen vak, wanneer zij steeds geconfronteerd worden met het binnenvallen en de voorwaarden van de psychologische en medisch-therapeutische kennis die de delicate kwestie van de persoon aan de orde stelt. Als het werken in een netwerk dan nog naar algemene voldoening zou functioneren, dan zou men zich kunnen verzoenen

---

¹ Zie voornamelijk : BERNARDI A. « Entre la pyramide et le réseau : les effets de l'europanisation du droit sur le système pénal », *Revue interdisciplinaire d'études juridiques*, n°52, 2004, pp.1-48 ; DELMAS-MARTY M. *Le flou du droit*, Parijs, PUF, 1986 ; OST F., van de KERCHOVE M. *De la pyramide au réseau ? Pour une théorie dialectique du droit*. Brussel, publicatie van de Facultés universitaires Saint-Louis ; VOGLIOTTI M. « Mutations dans le champ pénal contemporain : vers un droit pénal contemporain », *Revue de Sciences criminelles*, n° 4, 2002, pp.721-743 ; VOGLIOTTI M. « La 'Rhapsodie' : fécondité d'une métaphore littéraire pour repenser l'écriture juridique contemporaine. Une hypothèse de travail pour le champ pénal », *Revue interdisciplinaire d'études juridiques*, 2001, pp.141-164 ; DELMAS-MARTY M. « Introduction », in CLAM J., MARTIN G. (Red.) *Les transformations de la régulation juridique*, Parijs, LGDJ, 1998, p.212 ; MUSSO P. *Télécommunications et philosophie des réseaux. La postérité paradoxale de Saint-Simon*, Parijs, PUF, 1997, p.36

met de moeilijkheden. Maar deze manier van werken kent veel strubbelingen en zit gevangen in de versnippering en ongeordendheid van de interventies. Kortom, het werken binnen een netwerk, dat geacht wordt om bij te dragen aan het beheersen van problemen, genereert een grote onzekerheid bij de actoren voor wat betreft hun verantwoordelijkheid en hun mogelijkheden om risico's te beheersen.

1.3. Het refrein van de (slechte) communicatie

Een belangrijk symptoom van die problemen is zonder twijfel het wederkeren en het belang van de kwestie van informatie en de circulatie ervan. Zonder uitzondering vormde het 'refrein van de communicatie' de meest gehoorde klacht binnen de discours die we in alle scènes hoorden: *vertaalproblemen* tussen mensen die op verschillende professionele velden werken en nog meer tussen de geconcipieerde systemen en de wereld zoals deze beleefd wordt door de justitiabelen; *problemen inzake de overdracht* van informatie, met name van de kant van de buitengerechtigde actoren naar de gerechtelijke wereld; *deontologische problemen met betrekking tot de geheimhoudingsplicht* en aldus met betrekking tot het *weerhouden* van informatie in de gevallen waarin de rechtmatigheid van het beroepsgeheim zich tegenover de kwestie van risico's voor derden of het in gevaar brengen van anderen stelt; problemen inzake machtsverhoudingen die ertoe kunnen leiden dat men, meer algemeen, *informatie vasthoudt en weerhoudt* binnen het werken in een netwerk.

1.4. Het rekening houden met de machtsverhoudingen binnen het werken in een netwerk

Goed of slecht, de kwaliteit van de communicatie en de interactiewijzen tussen professionelen, kunnen enkel begrepen worden wanneer men ze bekijkt in het kader van de machtsverhoudingen en de aanpassingen van ieder aan de eisen die de situatie stelt. Enkele van de belangrijkste vaststellingen uit de groepsanalyses kunnen gezien worden als bijna directe gevolgen van deze machtsrelaties: de versnippering die zo kenmerkend is voor 'werken in een netwerk', de 'haperingen' in de communicatie, dat alles verbergt zich achter dat wat men al te gemakkelijk 'disfuncties' noemt, maar in werkelijkheid onderdelen zijn van het gewone functioneren van machtsverhoudingen. Het belangrijkste effect van die machtsverhoudingen bestaat echter zonder twijfel uit de vicieuze cirkel die ontstaat: hoe sterker de eisen van controle en verantwoordelijkheid, hoe meer de gedragingen van de actoren georiënteerd zijn op de logica van het verminderen van hun eigen onzekerheid en hun eigen risico's, en hoe groter tenslotte de toename van de algemene onzekerheid en frustratie.

1.5. Het netwerk en de piramide

Twee centrale vaststellingen uit het empirisch onderzoek tasten het naïeve beeld van een gelijkwaardige samenwerking binnen een netwerk nog meer aan en benadrukken de kloof tussen het normatieve ideaal van het werken in een netwerk en datgene wat een oplettende beschouwing van de werkelijkheid aan het licht brengt. De eerste vaststelling steunt op het terugkeren van de discours die de veelheid aan communicatie- en samenwerkingsproblemen onderstrepen, evenals de versnippering van de interventies. De analyse zal aantonen dat men dit fenomeen enkel kan begrijpen wanneer men rekening houdt met de realiteit van de machtsrelaties in het kader van samenwerking tussen professionelen die met elkaar verbonden zijn door het behandelen van uiteenlopende problemen. De tweede vaststelling steunt op het feit dat de aanmoediging en de vermeerdering van horizontale samenwerkingsverbanden de verticale machtslijnen in het gehele proces niet opheft – verre van.

Voor de betrokken magistraten is het netwerk niet meer dan een nieuwe interventiemethode waar zij plotseling in ondergedompeld werden. Op meer prozaïsche wijze verwijst het netwerk voor hen meestal naar een concreet geheel van buitengerechtelijke oplossingen waar zij een beroep op kunnen doen in het kader van hun taken, of ze hen nu inzetten of niet. Aangezien de magistraten een specifieke macht en verantwoordelijkheid bezitten, nemen zij zowel formeel als praktisch een 'hogere' positie in ten aanzien van de praktijken die in het netwerk ontwikkeld worden door paragerechtelijke en vooral buitengerechtelijke actoren. Dat verklaart zonder twijfel dat het merendeel van de magistraten die aan de ronde tafels deelnamen, het principe van samenwerking en het openstellen van hun werk naar anderen erkenden, maar zich daarom nog niet konden vinden in het paradigma van werken in een netwerk, opgevat als een nieuwe manier om praktijken op elkaar af te stemmen. Het werken in een netwerk blijft bepaald worden door één onomkeerbaar feit: het gerechtelijk apparaat en de macht die aan haar actoren wordt toegekend om naar eigen inzicht manieren van interventie, samenwerking en besluitvorming op te leggen. Binnen justitie blijft, achter het beeld van het netwerk, de piramide bestaan.

2. Naar een paradigma van risicomangement?

2.1. Een kernachtig denkbeeld

In het kader van de moeilijkheden die de vorm van de praktijken in het netwerk met zich meebrengen, bespraken de ontmoete actoren het *beheersen* en *verminderen* van *risico's* breedvoerig. In combinatie met de informatie die we kregen van de actoren tijdens de verschillende 'scènes', kunnen we de pregnantie afleiden van het denkbeeld over het *risico*, haar *beheersing* en de *controle* ervan binnen de denkwijzen aan de hand waarvan de actoren die we ontmoetten hun professionele praktijken hebben aangepast.

Het is vooral dankzij dit concept 'risico', of ze nu door derden, door de individuen zelf, of door de gemeenschap over zich afgeroepen wordt, dat de afwijkingen van procedurele, identiteits- en gedragsnormen worden vastgesteld, welke vervolgens een rechtvaardiging vormen voor het ingrijpen in sommigen categorieën van justitiabelen. Doorheen noties van recidive, gevaar voor derden en een gevaarlijke toestand... wordt telkens weer, volgens specifieke criteria, het principe van risicopreventie of -vermindering als doel gesteld van de (buiten)gerechtelijke ingreep. *De pregnantie van de categorie risico is dan ook des te sterker wanneer zij gedeeltelijk verbonden is aan het werken in een netwerk.* De hypothese zou dan ook zijn dat de logica van een interventie van een netwerk zich voornamelijk functioneel zou betonen binnen een dynamiek van risicobeheersing of -vermindering waarbij men individuen die gezien of bestempeld worden als *deviant* of *onvolwaardig* ten aanzien van de procedurele, gedrags- of identiteitsnormen, laat deelnemen aan de maatschappij. Een reeks elementen onderbouwt de hypothese van het verband tussen de opkomst van het risicomangementparadigma enerzijds en deze van de figuur van het netwerk anderzijds: de logica van het netwerk bevordert de bevrijding van conflicten en problematische situaties, en leidt tot een tragsgewijze verplaatsing van de verantwoordelijkheid als gevolg van de behandeling en het bijhorende nauwer aanhalen van de surveillance en controle op individuen door talrijke intervenanten uit verschillende velden. Bovendien gaven herhaaldelijke processen binnen onze analyse aanleiding tot het denken dat van dat moment, een hele bevolking van *justitiabelen*, *patiënten* of *cliënten*, circuleert van de ene behandeling naar de andere. Zij worden doorheen de trajecten gedragen door de onderdelen van een netwerk die met elkaar verbonden zijn door diensten en instellingen, allen in de marge van het sociale. Deze logica van risicobeheersing en -vermindering beoogt dan ook in de eerste plaats het identificeren, controleren en beheersen van de stromen van individuen of categorieën van de

bevolking die sociaal ongewenst zijn. Vandaar dat zij gesitueerd worden op een zijpad van afwijkend gedrag, in de zelfkant van de maatschappij.

Zou men dan kunnen stellen, dat men doorheen de verwarrende veelheid aan wetgeving, maatregelen, discursieve constructies, institutionele hervormingen en praktische innovaties, bijdraagt aan *het instellen van een algemeen model van behandeling van onvolwaardige en deviante individuen, overheerst door het paradigma van risicomanagement*? De stelling wordt des te aantrekkelijker en aanlokkelijker aangezien ze ook gehoord wordt in de debatten en de tendensen die in de mode zijn in het wetenschappelijke werkveld. Het thema van de ‘risicomaatschappij’, door vele auteurs naar voren gebracht, wordt de laatste 15 jaar als een ‘vanzelfsprekendheid’ opgelegd, zozeer dat het gezien wordt als karakteristiek voor de tweede moderniteit waarin de hedendaagse maatschappijen zich voortaan beslist zouden bevinden. Meer specifiek worden verschillende dimensies aangehaald als typerend voor dit nieuwe paradigma: 1°) het aanwenden van een *preventieve behandeling van menselijke profielen* of van het plannen van bevolkingsgroepen welke steunen op een combinatie van abstracte gestandaardiseerde concepten van gevaarlijk gedrag en planningsmiddelen uit het sociale aanbod; 2°) het *ondergeschikt maken van het standpunt van mensen uit de praktijk aan de standpunten van bestuurders-behandelaars*; 3°) *het verspreiden van actuariële modellen die het operationaliseren van een plan in termen van risicomanagement toelaten*²; 4°) *de introductie van een manageriale engineering* welke leidt tot het opvatten van de definitie en het oplossen van problemen in een technische logica, waarbij er het risico is dat criteria van efficiëntie – geïnspireerd door het paradigma van ‘algehele kwaliteit’ (‘zero’ tolerance) – zich opdringen ten kosten van criteria van rechtvaardigheid. Bovendien is er het gevaar dat de rationaliteit van een technische behandeling de vraag oproept naar de zin en zelfs de relevantie van de interventie³; 5°) *de verspreiding van nieuwe technologieën voor het identificeren en classificeren van risico’s, surveillance en controle*. Het *correctionele continuüm* zal dan geleidelijk aan vervangen worden door het *continuüm van controle*, totdat men het behandelingsideaal heeft gerealiseerd waarin individuen in gevaar opgespoord kunnen worden⁴.

2.2. Van een paradigma naar knutselwerk

1°) De transversale lectuur van ons empirisch materiaal leidt ons eerst tot het verfijnen van het concept: wanneer actoren spreken over de noodzaak van ‘risicobeheersing’ gaat het voor hen vooral om het blijk geven van inventiviteit en knutselwerk in het dagelijks werk om de vele onzekerheden waar zij mee geconfronteerd worden in het uitvoeren van hun taken, enigszins te kunnen wegnemen. Aldus slaat de praktijk van het opnemen en behandelen van sociale problemen, in het kader van het ‘algemeen dispositief’ van risicobeheersing of beheersing van bevolkingsgroepen die in gevaar zijn, het beeld van een efficiënt en goedgeolied systeem, een systeem dat op rationele manier georganiseerd is en waarbij de mensen van het terrein de op voorhand door de politiek geplande oplossingen zonder enige emotie toepassen, aan diggelen.

---

² MARY Ph. « Pénalité et gestion des risques : vers une justice « actuarielle » en Europe ? », *Déviance et société*, vol. 25, n°1, 2001, pp.33-51.

³ CRAWFORD A. « Partenariat et responsabilité à l’ère managériale », *Les Cahiers de la sécurité intérieure*, 33, 1998, pp.51-87.

⁴ TORNY D. « La traçabilité comme technique de gouvernement des hommes et des choses », *Les Cahiers de la sécurité intérieure*, 38, 4e trimestre, 1999, pp.157-186.

2°) Het gebruik van het woord ‘risico’ door de actoren die we ontmoeten is grotendeels veelzinnig: risico’s die te beheersen en te meten zijn, die voorkomen en verminderd kunnen worden zijn zeer anders van aard naargelang het domein van interventie, naargelang de gedragingen waar het over gaat en naargelang de rollen en de verantwoordelijkheden van de actoren. In de analyse kan men bijvoorbeeld risico’s waaraan actoren van scholen blootgesteld worden in hun dagelijkse confrontatie met leerlingen die gekend zijn als risicovol, niet gelijkstellen met de risico’s die de naasten van een persoon die gekend is als gewelddadig alcoholicus, of van iemand die verdacht of veroordeeld is voor seksueel geweld, lopen. De vergelijking gaat nog verder scheef wanneer men recidiverisico’s op hetzelfde analyseiniveau plaatst. Deze risico’s kunnen immers uiteenlopen van risico’s geassocieerd met gedragingen die door het strafrechtelijke werkveld beteugeld zijn, ofwel risico’s die kredietmaatschappijen lopen in het geval van cliënten met grote schulden, ofwel risico’s verbonden met onzekerheden op de arbeidsmarkt, terwijl ze allemaal geassocieerd zijn met werkloosheid. Dit concept van risico wordt echter zonder onderscheid door de meerderheid van de actoren die tussenkomen op de verschillende velden van gerechtelijke interventie gebruikt. De verwarring wordt des te groter aangezien de actoren bij het gebruik van die algemene term, soms vooral doelen op de *risico’s die derden lopen* (en op een bepaald punt van hun discours een specifieke aandacht geven aan de thematiek van het *slachtoffer*), maar soms, of tezelfdertijd de *risico’s die zij zelf*, als professionelen (in termen van persoonlijke verantwoordelijkheid die ze moeten opnemen bij het plotseling opdoemen van nadelige feiten op naam van ‘hun’ justitiabelen), *kunnen lopen*.

3°) Tot slot hebben de discours en debatten rond het beheersen van risico’s het thema van de *verantwoordelijkheid* in grote mate opengesteld, zowel de verantwoordelijkheid van actoren als die van justitiabelen. Het terugkeren van dit thema binnen de discours duidt op twee tendensen: enerzijds de afbakening van de *individuele verantwoordelijkheid* van elk van de actoren binnen zijn of haar eigen interventie terrein, welke aanleiding geeft tot veel onzekerheden en als gevolg daarvan de herziening van de definitie die eraan gegeven wordt. Men kan hier voornamelijk spreken van een tendens tot een *subjectieve toename* van deze bijzondere verantwoordelijkheid, welke vaak de vorm aanneemt van een beroep op de *verantwoordelijkheid als burger* van de intervenanten. Anderzijds en meer in verband met de kwestie van het risico, laat het voortdurend terugkomen op de verwijzingen naar verantwoordelijkheid, toe om een ander ‘refrein’ van de tussenkomst van een netwerk te identificeren: deze van de *nieuwe verdelingen van verantwoordelijkheid*. Binnen de huidige configuratie van de praktijk die gekarakteriseerd wordt door de onderlinge afhankelijkheid van actoren, lijkt het beheersen van risico’s het voorwerp te zijn van een verantwoordelijkheid die gedeeld wordt door de actoren die, gedwongen of vrijwillig, deel uitmaken van een partnerschap. Een nieuwe verantwoordelijkheidsleer lijkt te ontstaan in het kader van het risico, een leer van de voorspelling van het beheersen, verminderen en voorkomen van risico’s, die zich ontvouwt en zich vervoegt binnen de discours terwijl haar ankerpunten steeds verplaatst worden: van de maatschappij naar de instelling, van de instelling naar de intervenant en van de intervenant naar de justitiabele. Ook al wordt van nu af aan de verantwoordelijkheid gedeeld, ditzelfde geldt voor de onzekerheid. Het erin slagen om de eigen onzekerheid te verminderen door haar te verplaatsen naar anderen vormt het belangrijkste doel van de machtsverhoudingen tussen professionelen. Precies daar bevindt zich de beste sleutel tot het begrijpen van een aantal vaststellingen, te beginnen bij de zogezegde communicatiemoeilijkheden. De technieken die gebruikt worden om de onzekerheid te verminderen zijn gevarieerd: het benadrukken van gedeelde verantwoordelijkheid binnen de risicobeheersing, het verplaatsen van het probleem naar andere professionelen (‘de hete aardappel laten circuleren’), het formaliseren van procedurele uitwisselingen om garanties hard te maken, het aannemen van verschillende

voorzichtigheidsmaatregelen zoals de plaatsing of de expertise en, *in fine*, het overdragen van de verantwoordelijkheid naar de justitiabele zelf of, minstens, een steentje bijdragen aan dat collectieve en ideologische proces van overdracht. Met andere woorden de beheersing van risico's neigt voor elke betrokkene tot een confrontatie met de beheersing van *hun* eigen risico's.

2.3. Tussen risicobeheersing en het beschermen van vertrouwelijkheid

30 jaar geleden benadrukte de Franse socioloog Robert Castel het overwicht van technocratische en behandelingslogica's. Volgens hem maakte deze beweging de 'vakman/vakvrouw' (de terreinwerker) ondergeschikt aan de bestuurlijke autoriteiten en bedreigde deze de therapeutische of ondersteunende 'intersubjectieve' relatie door de concrete persoon te vergeten die achter het totale aantal mogelijke risicofactoren die de door hem vertegenwoordigd werden schuilging⁵. Vandaag de dag, hoewel de behandelingsmodaliteiten in termen van doorstroom en risicofactoren zeker aanwezig zijn, lijken deze modaliteiten niet te leiden tot het loslaten van het rationele karakter en het richten op een globale subjectivering van de interventie binnen het gerechtelijk werkveld. Daarenboven, of het nu onder het mom is van het behandelingsparadigma van risicobeheersing of onder het mom van het disciplinaire paradigma van de bescherming van de vertrouwelijkheid of als versterkt gevolg van hun samenwerking, botst de stelling van een bijna totaal overwicht van een netvormige controle (die aan de uitvoerders een manageriële rationaliteit oplegt en aan de justitiabelen die eraan onderworpen zijn haar logica van 'postdisciplinaire opspoorbaarheid' oplegt) met de 'sociale traagheid' en de 'listen van het onderwerp'. Op het terrein heeft de toepassing van de dispositieven echter niet de manageriële doelmatigheid en efficiëntie die hen toegeschreven werden tot gevolg gehad. Het algeheel overwicht en de instrumentele efficiëntie die de kritische aanklachten hen toedichtten is er evenmin. Er is vaak een belangrijk hiaat op de kaart van de dispositieven, zoals deze in organigrammen werden opgenomen in het licht van een panoptische controle. Deze kloof komt niet alleen voort uit een gebrekkige behandelingsrationaliteit, uit het 'gebrek aan professionalisme' van de intervenanten, uit de 'versnippering van de middelen', uit de 'lacunes in de communicatie' of uit het complexe knutselwerk van de beslissings- en institutionele constructies waardoor ze in werking gesteld worden. Deze kloof wordt vooral veroorzaakt door de wisselwerking tussen de actoren die de dispositieven aanpassen aan hun eigen 'belangen' en waarden. De dispositieven worden dan ook volkomen doorkruist door het sociale bestaan dat zij beweren glad te strijken en herstellen.

3. Juridisering van de sociale band en juridificering van conflicten

Een derde opmerking kan ook dienen als leeswijzer bij tal van reflecties die voorgesteld werden op de verschillende scènes. Het gaat om de opmerking over het juridiserings- en juridificeringproces van de sociale banden, van de behandeling of de regulering van problematische situaties en conflicten. Deze twee sterke tendensen, die getuigen van een evolutie met betrekking tot het recht⁶, hebben regelmatig het onderwerp uitgemaakt van een hechte ineenstrengeling binnen de gehoorde discours. Hoewel deze tendensen, *juridisering* en *juridificering*, binnen een gemeenschappelijke tendens passen, verwijzen ze concreet naar verschillende processen, zoals de discours van de actoren in de verschillende scènes duidelijk maakten.

---

⁵ R. Castel,....

⁶ zie bijvoorbeeld DE MUNCK J., VERHOEVEN M., (Red) *Les mutations du rapport à la norme*, Brussel, De Boeck, Coll. Ouvertures Sociologiques, 1996.

De *juridisering* wijst op het toenemende beroep op het recht dat door een groot aantal actoren en burgers wordt gedaan in het dagelijks leven. Het proces getuigt ontegensprekelijk van een groeiend overwicht van het juridisch denkbeeld op de manier van denken en handelen van individuen. Het accent wordt hier enerzijds op de *symbolische* functie van het recht gelegd, in de algemene regulering van het leven in de stad door een toenemend aantal personen, anderzijds op de *praktische* functie die aan het recht wordt toegeschreven binnen de dagelijkse behandeling van veel problematische situaties door de verschillende instanties en psychosociale, educatieve en bestuurlijke diensten, ook wanneer deze behandeling buiten elke gerechtelijke interventie plaatsvindt. De juridisering van de sociale verbanden houdt aldus drie bewegingen in: het beroep op het recht als interpretatief model dat de sociale verhoudingen domineert; de concrete inflatie ervan op wetgevend, decretaal of reglementair vlak; haar mobilisatie als corpus van regels binnen steeds meer domeinen van de menselijke activiteit.

De *juridificering* van de sociale verhoudingen en problemen duidt op de aanzienlijke uitbreiding van de rol die door het gerechtelijk apparaat gespeeld wordt binnen de behandeling van problemen die voorheen aan het overwicht van justitie, en daarmee ook aan de instelling 'justitie', ontsnapten. We vinden hier de sleutelvraag van de verschuivingen van de bevoegdheden van justitie of van de grenzen van haar interventie, terug. In werkelijkheid werd binnen zeer veel scènes, in het bijzonder bij dezen die getuigden van de ontwikkeling van een sociaalstrafrechtelijke aanpak, het accent gelegd op de opmerkelijke versnelling van de toevlucht naar de gewapende armen van het recht, door een toenemend aantal justitiabelen en sociale actoren. De gerechtelijke sfeer wordt gezien als de plaats bij uitstek waar onrecht hersteld kan worden en waar ieders verantwoordelijkheid duidelijk en vastgelegd is. De omsingeling van justitie door de justitiabelen lijkt, naast de 'globale vraag om rechtvaardigheid', ook te beantwoorden aan een 'cathartische' nood aan spreken en gehoord worden. Volgens de magistraten is het duidelijk dat voor een groot aantal justitiabelen de nood aan erkenning belangrijker is dan alleen de bevestiging van zijn of haar goede recht of het verkrijgen van een schadevergoeding. Bovendien benadrukken de magistraten dat deze vraag om justitie, die vanuit de justitiabelen komt, maar soms ook uit vanuit de buitengerechtelijke actoren, ervaren wordt als een beroep op de symbolische functie van de rechter en zijn macht. Binnen bepaalde scènes, in het bijzonder deze waar de actoren debatteerden met individuen die een probleem zagen als een probleem 'met betrekking tot de wet', wordt een beroep gedaan op de *structurende* functie van het recht. De rechter leek een geprivilegieerde gesprekspartner om 'iemand er weer bovenop te helpen', eraan herinnerend dat elk individu ook een sociaal wezen is binnen een gemeenschappelijke wereld. Één van de paradoxale constateringingen passen binnen dit 'nostalgisch beroep' op de 'vaderfiguur en de vertegenwoordiger van de hiërarchie' dat de rechter vertegenwoordigt, zelfs wanneer een deel van hen hun praktijken hebben herzien in een perspectief van meer dialoog en minder paternalisme.

Tot slot, wat duidelijk uit de analyse van de verschillende scènes naar voren kwam: justitie kan niet gezien worden als een instelling buiten de maatschappij die van buitenaf ingrijpt in de sociale realiteit; meer dan ooit bestaat justitie uit wat de sociale actoren doen, in het bijzonder de professionelen uit het gerechtelijk veld *sensu stricto* (magistraten, advocaten, justitieassistenten, schuldenbemiddelaars...) maar ook uit buurgebieden (sociaal werkers, psychiaters, therapeuten...). De dualiteit recht-maatschappij is wel degelijk gebroken. De orde komt niet meer uit het recht, maar uit het binnenste van de maatschappij, binnen een relationele structuur waarmee de praktijk van het recht en justitie zeer nauw verbonden is. De

neigingen tot juridisering en juridificering kunnen niet begrepen worden als een eenvoudige uitbreiding van het domein van het recht en van justitie. Zij gaan gepaard met een kruising van de vormen van juridische logica, welke helaas gekoppeld is aan de verschillende vormen van interventie op andere velden.